

PAPER DETAILS

TITLE: Hakas Türklerinde Kartal Kültüyle İlgili Bazı İnanışlar

AUTHORS: Ali Toraman

PAGES: 333-343

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2711417>

ISSN 1304-8120 | e-ISSN 2149-2786

Araştırma Makalesi * Research Article

Hakas Türklerinde Kartal Kültüyle İlgili Bazı İnanışlar Some Beliefs About the Eagle Cult In The Khakas Turks

Ali TORAMAN

Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
alitoraman84@gmail.com
Orcid ID: 0000-0001-8513-9148

Öz: Türk mitolojisinde doğadaki dağ, su, ateş, ağaç gibi doğal nesneler ile doğadaki kurt, at, ejder, kartal gibi bazı hayvanlar kutsal sayılmıştır. Bu nesne ve hayvanlar çerçevesinde kültler (inanışlar) oluşmuştur. Bu hayvanlar içinde kartal, Türk mitolojisinde, sosyal, dini ve sanat hayatında, devlet sembollerinde sıkça yer aldı. Aynı zamanda tüm Türk halklarının Şamanist motiflerinde de çok önemli bir yere sahip oldu. Kartal, Türk kültür ve mitolojisinde yüceliği, gücü, cesareti temsil eder. Bu yönleriyle ve ayrıca cesareti ve savaşçılık özelliği yönüyle Türk hükümdarları da zaman zaman kartal ile özdeşleştirilmiştir. Kartalın diğer kuş türlerine göre çok yükseklerde uçuşması, onun gökle ilişkilendirilmesine sebep olmuş ve gökyüzü de Türk inancında ilahi kaynağın mekânı olarak düşünüldüğünden, kartal da bu bağlamda kutsal sayılmıştır. Nitekim Türk boylarında olduğu gibi günümüz Hakas Türklerinin edebiyatlarında, sanatlarında, inanışlarında ve mitolojilerinde kartal ile ilgili motiflere sıklıkla yer verildi. Bu çalışmanın konusu günümüz Hakas Türklerinde kartal kültü ile ilgili inanışlardır. Konunun çerçevesini, Türklerde Kartal kültü ve inanışlarının Hakas Türklerinde tespiti oluşturur. Çalışmada; gözlem, yabancı kaynakların tercümesi, yerli kaynakların toplanması ve elde edilen bilgilerin incelenerek yorumlanması metodu izlenmiştir. Çalışmada, kartal kültürünün Hakas Türklerinin edebi eserlerinde, şaman eşyalarında ve uygulamalarında, avcılık geleneklerinde, gökle ilgili inanışlarında, tarihi motiflerinde ve müzelerinde canlı bir şekilde yaşadığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Hakas Türkleri, Türk mitolojisi, kartal kültü, kültür, tarih.

Abstract: In Turk mythology, natural objects such as mountains, water, fire, trees, and animals such as wolves, horses, dragons, and eagles are considered sacred. Cults (beliefs) were formed around these objects and animals. Among these animals, the eagle frequently appeared in Turk mythology, social, religious, artistic life, and state symbols. It also had a very important place in the Shamanistic motifs of all Turkic peoples. The eagle represents greatness, power, and courage in Turk culture and mythology. In this respect, and also in terms of their courage and warriors, Turkic rulers were sometimes identified with the eagle. The fact that the eagle flies much higher than other bird species has caused it to be associated with the sky, and since the sky is considered the place of divine source in Turk belief, the eagle is also considered sacred in this context. As a matter of fact, as in the Turkish tribes, eagle-related motifs were frequently included in the literature, arts, beliefs, and mythologies of today's Khakas Turks. The subject of this study is the beliefs about the eagle cult among today's Khakas Turks. The framework of the subject is the determination of the eagle cult and beliefs among the Khakas Turks. In the study, the method of observation, translation of foreign sources, collection of domestic sources, and examination and interpretation of the obtained information were followed. In the study, it was seen that the cult of the eagle was alive in the literary works, shamanic items and practices, hunting traditions, sky-related beliefs, historical motifs, and museums of the Khakas Turks.

Keywords: Khakas Turks, Turkic mythology, eagle cult, culture, history.

Geliş Tarihi:15.10.2022

Kabul Tarihi:26.02.2024

Yayın Tarihi:30.04.2024

Atıf: Toraman, A. (2024). Hakas Türklerinde kartal kültürüyle ilgili bazı inanışlar. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(1), 333-343. Doi: 10.33437/ksusbd.1189821

GİRİŞ

Eski zamanlardan günümüze kadar ulaşan ve günümüzde bilimsel çalışmalarda kaynak olarak kullanılan Türk halklarına ait destanlar ve efsaneler, mitolojik anlatılar mevcuttur. Doğadaki canlıları, nesneleri, tabiat olaylarını, insanın yaratılışını, evrenin ve dünyanın oluşumunu, hayatı, olayları, doğal düzeni, güneşi, ayı, yıldızları anlamlandırmaya çalışan insanlar, başlangıçta anlamlandırılmayan bu kavramlar hakkında çeşitli mitler ve anlatılar ortaya koymuşlardır. Bu mitlerle birlikte insanoğlu, yaratılış ve doğal düzen hakkında ve bunların kökenleri konusunda kendilerince açıklama yapmışlardır. Bunlar, uzun yıllar kuşaktan kuşağa aktırılmış, aynı zamanda birtakım inanışların da ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu inanışlar çerçevesinde tabiattaki bazı nesnelere ve canlılara kutsallık atfedilmiş, bu nesneler ve canlılar etrafında çeşitli kültler ortaya çıkmıştır. Oluşan bu kültlerden birisi de kartalla ilgili olandır.

Bu çalışmada Türk kültüründe bilinen kartalla ilgili birtakım inanışlar ve uygulamalar, Hakas Türkleri kapsamında ele alındı. Genel olarak Türk halklarının hepsinde benzer uygulama ve inanışlar hâkim olsa da farklı coğrafyalarda yaşayan çeşitli boy ve halklarda bazı farklılıklar olabilmektedir.¹ Diğer taraftan bu inanışların günümüzde hala devam edip etmediği veya hangi yönleriyle devam ettiği ya da hangi derecede günümüze kadar ulaşabildiği ayrıca araştırma konusudur. Bu konuda da coğrafya ve zamana bağlı olarak değişiklikler yaşanmıştır.² Kimi Türk boyları arasında daha canlı bir şekilde yaşanırken, bazı Türk boylarında etkisi ve önemi azalmıştır. Bu çalışmada Hakas Türkleri arasında kartal ile ilgili inanışların ne derecede yaşandığı ortaya konmaya çalışılacaktır. Eski zamanlardan gelen ve günümüze kadar ulaşabilmiş, Türk toplulukları arasındaki ortak kültürel değerler ve inanışlar toplumlar arasındaki bağları koruyup, millet olma bilincini pekiştirmesi açısından da kayda değerdir. Bu yüzden öncelikle genel olarak Türk kültüründe kartalla ilgili inanışlar, fazla detaya girilmeden ve hatta mümkün olduğunca özetlenerek ele alınmıştır. Daha sonra Hakas Türkleri arasında geçmiş ve günümüzdeki izleri anlatılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada başta Türkçe ve Rusça kaynaklar olmak üzere çeşitli yazılı literatürden faydalandığı gibi, yazarın 2017 yılı yaz döneminde Hakas Özerk Cumhuriyeti'ne yaptığı gezideki izlenimleri ve edindiği bilgiler de kaynak olarak kullanılmıştır.

Bu çalışmada faydalanan, Türk halklarının inançları ve inanışları, ritüelleri, kültleri, mitolojileri hakkında bilgi veren, Türkçe ve Rusça kaleme alınmış önemli kaynaklar ise genel hatlarıyla bu paragrafta özetlenmeye çalışıldı. Bunlar arasında, Türk mitolojisine ait konuları ele alan, Ögel'in *Türk Mitolojisi I* (Ögel, 2014a) ve *Türk Mitolojisi II* (Ögel, 2014b) adındaki eserleri önemlidir. Bu eserlerde kartal kültü ile ilgili bilgiler de yer almaktadır ve bu yönüyle çalışmamız açısından kayda değerdir. Türk mitolojisi ile ilgili konularda Esin'in *Türk Kozmolojisine Giriş* (Esin, 2001) ve *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler* (Esin, 2004) adlı çalışmaları; Çoruhlu'nun *Türk Mitolojisinin Ana Hatları* (Çoruhlu, 2002) ve *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi I* (Çoruhlu, 2014) adlı eserleri de önem arz etmektedir. Genel olarak eski Türk inançları ve Şamanizm hakkında bilgi veren kaynaklar arasında ise Eliade'nin *Şamanizm* (Eliade, 1999) adlı eseri; Günay ve Güngör'ün *Türklerin Dini Tarihi* (Günay & Güngör, 2015) adlı çalışması; Güngör'ün *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları* (Güngör, 2016) ve *Türk Din Etnolojisi* (Güngör, 2020) adlı eserleri bu çalışmada istifade ettiğimiz kaynaklardır. Aça'nın kaleme aldığı *Türk Mitolojisinde Kartal* (Aça, 2017) isimli kitap bölümü genel olarak Türk kültüründeki kartal

¹ Söz konusu farklılıklar türeyiş ve köken anlatılarında görülebilmektedir. Örneğin, Altaylarda Teleütlerin Merküt kabilesi bir kara kartaldan (Berkut), Yurtas kabilesi ise beyaz başlı bir kartaldan türemiştir (Ögel, 2010, s. 47). Yakut inanışlarında şamanların atası olarak dişi kartaldan bahsedilir ve buna göre; şamanlar dişi kartalın yumurtalarından çıkar ve hayatları boyunca Kartal-Anaları tarafından korunurlar (Ögel, 2010, s. 595-596). Buryatlarda ise erkek bir kartal şamanların atası olarak ön plana çıkar. Bu anlatıya göre; bir erkek kartal yeryüzüne iner ve gördüğü ilk kadınla birlikte olur, bu birliktelikten şaman doğar. Türeyiş ve köken anlatılarının dışında devlet ve bayrak sembollerinde de Türk boyları ve halkları arasında farklılıklar görülebilir. Bunlara örnek olarak; Göktürklerde Bilge Kağan'ın tacında ve Kül Tigin başlığının ön tarafında kartal familyasına ait tek başlı figür yer alırken (Durmuş, 2007, s. 1207), Selçuklularda ise genel olarak çift başlı kartal figürü görülür (Sönmez ve Avcı Yılmaz, 2019, s. 1157). Avrupa Hun Devleti'nin bayrağında tek başlı kartal figürü, Büyük Selçuklu Devleti'nin bayrağında ise çift başlı kartal figürü yer almıştır (Koca, 2012, s. 156). Günümüz Kazakistan bayrağında da tek başlı kartal figürü yer alır.

² Zamana, coğrafyaya ve özellikle de din değişikliğine bağlı olarak tarihi süreç içerisinde kartal kültü ile ilgili inanış ve uygulamalarda değişiklikler yaşanmıştır. Bu konuda Sibirya ile Türkistan'daki Türk halkları Şamanizm'i ve eski Türk inanışlarını, Anadolu Türklerine nazaran daha canlı bir şekilde yaşatmaktadırlar. Değişen coğrafya ve zamana İslam dininin etkisi de eklendiğinde özellikle Anadolu Türklüğünde günümüzde birtakım nesneler ve hayvanlarla ilgili kültler yayıflamıştır.

kültünü ele alması sebebiyle çalışmamız açısından önem arz etmiştir. Kumru'nun bir çalışması olan *Eski Türk Kültüründe Kartal Simgesi* (Kumru, 2017) başlığını taşıyan bildiri yine doğrudan kartal kültü konusunu ele aldığı için bu çalışmada faydalandığımız önemli eserlerden birisi olmuştur. Sever tarafından yapılan *Türk Mitolojisinde Kuşlar* (Sever, 1999) adlı çalışmada da kartal kültü ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Türk mitolojisindeki hayvanları genel hatlarıyla ele alan Özkartal'ın *Türk Destanlarında Hayvan Sembolizmine Genel Bir Bakış (Dede Korkut Kitabı'ndan Örnekler)* (Özkartal, 2012) başlığını taşıyan makalesi yine bu konuda bilgiler vermektedir. Arvas'ın yayınladığı *Hakas "Şamanizm"i (Dünya Görüşü) Üzerine Yapılan Çalışmalar-II* (Arvas, 2014) ve *Müzeler ve Şamanizm: "Hurtuyah-Tas Açık Hava Müzesi" Örneği* (Arvas, 2017) makaleleri ise bu çalışmaya konu olan Hakaslar hakkında bilgi verdiği için kayda değerdir. Günümüz Hakas Türklerinin inanç ve ritüellerinden, folklorik, etnografik meselelerinden, kült ve uygulamalarından bahseden Rusça kaleme alınmış, ulaşabildiğimiz bazı eserler de mevcuttur. Bunlar içerisinde Burkanov'un *Duhi Srednego Mira v Traditsionnım Mirovozzrenii Hakasov (Hakasların Geleneksel Dünya Görüşünde Orta Dünyanın Ruhları)* (Burkanov, 2006) adındaki çalışması Hakas Türklerinin ruhsal dünya ile ilgili inanışlarını ele almıştır. Butanayev'in *Hakassko-Russkiy İstoriko-Etnografiçeskiy Slovar (Hakasça-Rusça Tarihi-Etnografik Sözlük)* (Butanayev, 1999) adındaki çalışması terimsel anlamda kelimelerin tespiti ve anlaşılmasında, *Stepniye Zakonı Hongoraya (Hakasya'nın Bozkır Kanunları)* (Butanayev, 2004) adındaki çalışması ise Hakas Türklerinin bozkır kültürel yaşamı hakkında önemli bilgiler içerir. Butanayev ve Butanayeva'nın ele aldığı *Mir Hongorskogo (Hakasskogo) Folkloru (Hakas Folklorunun Dünyası)* (Butanayev & Butanayeva, 2008) çalışması da Hakasların etnografik ve folklorik meseleleri hakkında bilgi içeren kayda değer eserdir. Türkistan ve özellikle Sibirya bölgesi Türk halklarının kültürel değerleri hakkında Katanov'un birkaç eseri önem arz eder. Katanov'un bu eserleri içerisinde *Şamanskiy Buben i Ego Znaçeniye (Şaman Tefi ve Anlamı)* (Katanov, 1889) makalesi, *Pisma N. F. Katanova iz Sibiri i Vostoçnogo Turkestana (Katanov'un Doğu Türkistan'dan ve Sibirya'dan Mektupları)* (Katanov, 1893) başlığını taşıyan kitap çalışması konumuzla ilgili değerli bilgiler vermektedir. Şternberg'in *Pervobitnaya Religiya v Svete Etnografii. İssledovaniya, Stati, Lektsii (Etnografya Işığında İlk Din. Araştırmalar, Makaleler, Dersler)* (Şternberg, 1936) adındaki çalışması yine Sibirya Türklerinin inançları, ritüelleri, mitolojileri, folklorik, etnografik meseleleri hakkında bilgi verir ve kartal kültüne de değinir. Türkçe ve Rusça kaleme alınmış söz konusu eserler, Hakas Türklerinin kartal kültüne belli başlı yönleriyle değinmişlerdir. Bahsi geçen Türkçe çalışmalardan genellikle bu makalenin birinci bölümü olan *Ana Hatlarıyla Türk Kültüründe Kartal Kültü* kısmında istifade edilmiştir ancak bu kaynaklar, çalışmanın asıl konusu olan, kartal kültünün Hakas Türkleri özelinde ele alınması meselesinde biraz eksik kalmış ve hatta bazıları bu konuda neredeyse hiç bilgi vermemiştir. İfade ettiğimiz Rusça kaynaklar ise çalışmanın asıl konusu olan *Hakas Türklerinde Kartal Kültü* ile ilgili bölümde önemli bilgiler sağlamıştır. Bununla birlikte konuyu bütünlük içerisinde ele alma meselesinde yine bir eksiklik söz konusudur. Bu çalışmada ise yazar, bahsedilen Türkçe ve Rusça kaynakları toplamış, değerlendirmiş, bunlara kendi gözlem ve araştırmalarını da ekleyerek bu çalışmayı ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla bu çalışma, bahsedilen eksikliği bir nebze de olsa gidermeye çalışmak için kaleme alınmıştır.

ANA HATLARIYLA TÜRK KÜLTÜRÜNDE KARTAL KÜLTÜ

Türklerin millî sembollerinden olan kartal, mitolojik anlatılarla ilgili çeşitli konularda; gökyüzüyle ilgili olarak tanrının habercisi ve yardımcısı konumunda; şaman ayinlerinde, eşyalarında ve uygulamalarında; Türk sanat eserlerinde; devlet sembollerinde; ongun olarak yaratılış ve köken inanışlarında; kahraman ve cesur betimlemesi ile askerlerin ve devlet ileri gelenlerin karakterize edilmesi gibi birçok alanda görülmektedir.

Türk mitolojisinde korkunç yaratıklar yeraltı dünyasını temsil ederken, kuşlar yukarı dünyayı temsil ederler. Guguk, kartal gibi yukarı dünyayı temsil eden kuşlar, mitolojide, evrenin üç katını birbirine bağladığına inanılan kozmik ağacın başında ve ortasında yaşarlar. Dünya ağacı veya hayat ağacı olarak da bilinen bu kozmik ağaca tüneyen kuşlar da genellikle öteki dünyanın bekçileridirler ve cennetin anahtarlarını ellerinde tutarlar. Baharı ve yeni yılı getirmek de bunlara atfedilir. Hayat ağacının tepesinde tüneyen kartal, çift başlıdır ve kuşların beyi olarak da bilinir (Ögel, 2014b, s. 289-290; Aça, 2017, s. 231-233; Çoruhlu, 2014, s. 86). Bu kartal aynı zamanda göklerin de bekçisi olarak kabul edilir ve gök gürültüsü, yıldırım gibi tabiat olaylarının meydana gelmesinde de etkilidir. Anlatıya göre; göklerde oturan bu kartal zaman zaman kanatlarını çırpıp, kımıldar ve bahsedilen tabiat olaylarını meydana getirir (Ögel, 2014b, s. 289-290; Sever, 1999, s. 86). Sibirya halklarından birisi olan Selkupların

mitolojisi de benzer bir durum söz konusudur. Selkuplarda “demir kanatlı bir şeytan, güçlü ve yaşlı bir ruh” olduğu belirtilen Minley adlı bir kartal vardır. Ağzı, koca bir delik gibi olan Minley çok yaşlıdır. Kanat çırpıtığında fırtına başlar, kanatlarını açtığında ise güneş tutulması olur. Kartalın gelişiyse ilkbahar, gidişiyse de sonbahar gelir (Duranlı, 2018, s. 4, 7). Gök ile ilgili tabiat olaylarının meydana gelmesinde rol oynadığına inanılan kartal, Türk kültüründe hem büyüklüğü hem de göksel bir varlık oluşu sebebiyle astronomik bir varlık olarak da kendisine yer edinir. Hun kurganlarında bulunan kartal kabartmaları ve bunların altında bulunan ay ve yıldızlar kartalların astronomik boyutunu gösteren bir örnektir (Kumru, 2017, s. 401). Türk kozmolojik inancına göre kartal, gökte yer alan ve gece ile gündüz olaylarına hükmedendir. Türklerde, göğün zirvesinde gün ve geceye hâkim sayılan Müşteri (Jüpiter) gezegeninin simgesi ve adı Kara-kuş (kartal), kuzgun, sığun-kiyik’dır (Esin, 2001, s. 31). Bu bağlamda incelendiğinde kartal, göğün ve kozmolojik güçlerin de simgesi olarak kabul edilmiş, yönetici üstün güçlerle insanlar arasında arabuluculuk yaptığı düşünülmüş, bundan dolayı da kartalı öldürmek günah sayılmıştır (Armutak, 2004, s. 150).

Kartalların Türk kültüründe ve inancında sahip olduğu başka bir işlevi de hem tanrının elçisi ve habercisi olarak hem de ilk şamanın atası olarak bilinmesidir. Anlatıya göre; kötü ruhların insanlara musallat olup belalar açtığını ve bu yüzden dünyada hastalık, ölüm ortaya çıktığını gören Tanrı, insanlara yardım etmesi için kartalı gönderir. Ama insanlar kendilerini korumak için gelen kartalın dilini ve geliş amacını anlamazlar, kartal da çaresizce gökyüzüne geri döner. Bu anlatı kartalın üstlendiği elçilik vazifesini ortaya koyarken devamında Tanrının ona yüklediği yeni vazife ile de ilk şamanın atası olması konusunda dikkat çeker. Az önceki olaydan sonra Tanrı, bu sefer kartalı başka bir amaç için yeniden dünyaya yollar. İkinci gelişinde kartalın vazifesi ilk karşılaştığı insanı şamanlık vazifesiyle donatmaktır. Kartal tekrar geldiğinde, bir ağacın altında uyuyan bir kadınla karşılaşır, bu kadınla ilişkiye girer, kadın hamile kalır. Kadın, zaman geçtikten sonra bir erkek çocuğu doğurur ve dünyadaki bu çocuk ilk şaman olur (Eliade, 1999, s. 95; Aça, 2017, s. 235; Harva, 2015, s. 375-376). Diğer taraftan Yakutlardaki bir inanışa göre ilk şaman yine kartalla özdeşleştirilmiştir ve ilk şamanın doğrudan bir kartal olduğuna inanılmıştır (Armutak, 2004, s. 150).

Şamanların kartallardan türemesiyle ilgili bir başka örnek de Yakut Türklerinde görülür. Yakutlara göre şamanlar, yeryüzüne bir kartal tarafından getirilir. Daha doğmadan şaman olacak çocuğun ruhu kartal tarafından yenir ve kartal, büyük çayırarla kaplı güneşli bir bölgeye göç eder. Burada kırmızı bir çam ile bir gürgen veya bir de kayın ağacı vardır. Bu ağaçların üzerine gelen kartal, yumurtasını bırakır ve gider. Yumurta, bir süre ağaçların üzerinde kaldıktan sonra yarılır ve içinden bir çocuk çıkar. Yakutlara göre iyi şamanlar kırmızı çam üzerindeki yumurtadan; kötü şamanlar ise gürgen ağacı üzerindeki yumurtalardan çıkarılmış. Yumurtadan çıkan bu şamanlar hayatları süresince kartal anaları tarafından korunurlarmış. Kartal onların her işlerinde büyük bir yardımcı olurmuş. Bir başka örnek de büyük şamanın annesinin, rüyasında çayırda içindeki kırmızı çam ağacını görüp, ağaç üzerindeki küçük yuvayı almasıyla doğacak olan şamana gebe kalma hikâyesidir (Ögel, 2014a, s. 595-596). *Şamanın kartaldan doğması veya atasının kartal olması ile ilgili bu anlatılar, şamanlık meselesinde kartalın konumunu ve ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu göstermesi açısından kayda değerdir.*

Şaman dışında insanoğlunun da kartaldan türemesiyle ilgili anlatılar ve inanışlar vardır. Şato Türklerinin hükümdarı Li Ko-yung’un kartal yuvasında doğduğunu ifade eden Çin yıllıklarından bir kayıt bilinmektedir. Macar kralı Almos’un annesinin bir doğandan hamile kalması anlatılar arasındadır. Doğandan türeme ile ilgili anlatılar bir Kırgız efsanesinde de geçer. Bu rivayete göre; üç karısı olan bir Kırgız beyinin en küçük karısının yanına bir gece bir doğan gelir, yatağının etrafında uçar ve kadın gebe kalır. Bu Kırgız beyinin mensup olduğu kabilenin sonraki reisleri bu kadından doğan çocuklardan olmuştur (Ögel, 2014a, s. 586-594). Kartalı ata sayıp, ona büyük saygı duyma geleneğini Yakut Türklerinde de görmek mümkündür. Yakutlarda çok yiyen ve bu yüzden uçamayan bir kartalı aptal bir kişi yakalar ve keserse, bu adam aklını kaçırr, kurur, bütün kemikleri ağrır, eğrilir ve kartal gibi bağırır. Akıllı bir Saha Türkü böyle bir durumla karşılaştığında “Dedemiz, efendimiz! Biz sana dokunmuyoruz, sen de bize dokunma!” diyerek, kartalın karşısında şapkasını çıkarır. Bu halk arasında aladoğan ve kartala ateş etmek büyük günah sayılmıştır. Hatta bazı bölgelerde aladoğanın tüyünü çiğnemek bile büyük günahdır. Bunu yapanların bütün kemiklerinin kırılacağına, güçsüzleşeceğine ve ölümlerine aladoğan gibi bağırarak öleceğine inanılmıştır. Yakutlar, kutsal ve ata kabul edilen kartaldan bazen çocuk da istemişlerdir. Çocuğu olmayan kadınların kartaldan çocuk istedikleri ve bu istek gerçekleştiğinde çocuklara “kartaldan gelmiş” adını verdikleri de kaydedilmektedir (Duranlı, 2018, s. 6-7).

Kartal, şaman ayin ve merasimlerinde, şamanla birlikteki yolculuğunda, şaman eşyaları üzerindeki motifler arasında da önemli bir yere sahiptir. Şaman ayinlerinde bir kuşun donuna girerek göğe yükselmek, genellikle kaz veya kartal ile gerçekleştirilir. Ayin sırasında şamanın gök yolculuğunda ona rehber olan da yine kaz veya kartaldır. Şamanların bu göğe yolculuklarında bir gök katından diğerine geçerler ve gök katları arasındaki geçişlere de baca ya da aralık denir. Bu yolculukta şamanlar, bir kartala ya da fırtına kuşuna binerler (Aça, 2017, s. 236). Kartala ait izler şaman eşyalarında da görülür. Şamanların elbiselerinde çeşitli semboller ve işaretler yer alır ve bunların her birinin bir manası vardır. Şamanlar, külahlar giyerler ve maskeler takarlar. Özel tasvirlerle bezenmiş davul ya da tef çalarlar. İçlerinde özel cübbe veya elbise giymeyenler de vardır ve bunlar, diğer insanlardan perçemleriyle ve başlıklarına taktıkları kuş tüyleriyle ayrılırlar (Gömeç, 1998, s. 43). Şamanın elbisesi ve başlığı kartaldan birer parça taşırken, tefi ve diğer bazı eşyalarında da kartal figürleri önemli rol oynar. Şamanın elbisesinde genellikle kartal tüyleri, kartal pençesi; başlığında ise kartal tüyleri, kartal kafası, kartal kanatları yer alabiliyordu (Roux, 1994, s. 124; Güngör, 2020, s. 55-56; Güngör, 2016, s. 137-138; Günay, Güngör, 2015, s. 125-130; Çoruhlu, 2002, s. 133-134; Toraman, 2022, s. 684-685).

Kartal, Türk sanat eserlerinde de kendini gösterir. En eski zamanlardan itibaren kartalın, motif olarak çeşitli eşyaların üzerine yapıldığı veya kartal figürünün süs eşyası olarak kullanıldığı, Türklere ait kurgan kazılarında tespit edilmiştir (Ögel, 1984, s. 62-68). Bununla birlikte Hunlar, Gök Türkler, Uygurlar gibi İslam öncesi Türk döneminde ve Karahanlılar, Selçuklular gibi İslamiyet'ten sonraki Türk devlet ve topluluklarında keçe ürünler üzerinde, halı-kilim dokumalarında, mimari eserlerde, ahşap ve maden eşyalarda kartal figürünü görmek mümkündür (Esin, 2004, s. 221; Öney, 1992, s. 43; Öney, 2014, s. 62).

Kartalın üstlendiği görevler arasında bir ongun olarak kabul edilmesi ve devlet arması ile hükümdar sembolü olarak kullanılması da yer alır. Oğuzların ongunları arasında “şahin, kartal, tavşancıl, sungur, çağrı (Gökalp, 1976, s. 334) ve uc” avcı kuşları vardı ve bu avcı kuşların her biri, yirmi dört boydan teşekkül olan Oğuzların her dört boyu için bir ongun oluşturmaktaydı (Sümer, 1972, s. 207). Gök Türk ve Uygur devirlerinde kartal ve diğer yırtıcı kuşlar hükümdarların ve beylerin sembolü olarak kullanılmaktaydı. Aynı zamanda güneşi, gücü ve kudreti simgelemesinden dolayı koruyucu ruhun ve adaletin de temsilcisi idi. Bu simgesel anlamlar İslamiyet'ten sonra da devam etmiştir. Selçuklularda çift başlı kartal devlet arması olarak kullanılmıştır (Özkartal, 2012, s. 63-64). Türkler tarafından ataların, dedelerin, bahadırların, kahramanların, bilgelerin ve kamların (şamanların) ruhlarının göğe yükselip cisimleşmiş şekli ve Tanrı'nın habercisi olarak kabul edilen kartal (kara kuş / karakuş, bürküt / bürküt, gök kuşu, güneş kuşu); gücün, kuvvetin, kudretin, yüceliğin, ululuğun, egemenliğin ve uzgörürlüğünün de sembolü olarak görülmüştür.” (Alyılmaz, 2016, s. 513).

HAKAS TÜRKLERİNDE KARTAL KÜLTÜ

Türk halklarında olduğu gibi dünyadaki diğer bazı milletlerde de kartal, inanış ve kült bağlamında, hanedan ve devlet sembolü sıfatında görülmektedir. Bazı araştırmacılar kartalı, dünyanın en evrensel motiflerinden birisi olarak da değerlendirir ve dünya üzerinde birbirine en uzak noktadaki halkların, en çeşitli kültürleri içerisinde barındıran milletlerin ve birbirinden farklı ırkların hepsinin arasında dahi kartal ile ilgili inanışların bulunabildiğini kaydeder (Şternberg, 1936, s. 112). Türk halklarının ise tamamında, her ne kadar günümüzde birbirlerine çok uzak coğrafyalarda olsalar dahi, kartal ile ilgili herhangi bir motif veya sembol görmek olasıdır, genel olarak Türk kültüründe kartal kültürünü işleyen çalışmalara ulaşmak da mümkündür. Hakas Türkleri de kartal ile ilgili birçok inanış ve sembollere ve kartal kültü kavramına sahiptir. Ancak Hakas Türkleri özelinde kartal kültü ile ilgili yapılmış Türkçe çalışma neredeyse yoktur. Hakas Özerk Cumhuriyeti'nde dahi bu konuyla ilgili çalışma oldukça azdır. Ancak farklı kaynaklarda parça parça bilgiler mevcuttur. Hakas Türklerinin folklorunda, destan, efsane ve diğer anlatılarında özellikle kahramanlık masallarında sadece kartal değil, şahin, doğan gibi yırtıcı kuşların da isimleri dile getirilir ancak işlev ve sembol olarak yine hepsi bir kartal görüntüsünde birleşir. Bu konuyla ilgilenen bazı araştırmacılar da bu meseleye dikkat çekmişlerdir ve özellikle Şamani uygulamalarda kartal benzeri kuşların (yırtıcı kuşlar) birbirlerinin yerine kullanılabildiğini ifade etmişlerdir. Folklorunda, etnografik literatürde, halkın inançlarında, anlatılarında bu kuş türlerinin her zaman açıkça ayırt edilemediği de kaydedilir ve çoğu zaman şahin, doğan gibi türler de “hara hus”, “kara kuş”, “kara kuzgun” adı altında kartal metaforuyla ifade edilir. Kara (siyah) kelimesi de Hakaslarda

güçlü, kuvvetli, dev anlamlarına gelir,³ özellikle Ay-Huucin destanında Kara Han ismi de kullanılır (Hakas Kahramanlık Destanı: Ay-Huucin, 1997, s. 438). Hakasların kahramanlık destanlarından birisi olan “Kuş Besleyen Altın Kuş”da geçen “kara kuş” betimlemesinin, kahramanca yetiştirilmesi için hanın oğlunun götürülmesine rol olması konusundaki ifadeler kayda değerdir: “Gündün güneşli yerden / İki kara kuş gelir / Ak hanın çocuğunu / İki kara kuşa verirsin / Altın Tas dedem size vermemi / Söyledi, dersin / Ak Han çocuğunu / Er yetiştirsınler dedi, dersin” (Taçeyeva, 1984, s. 127).

Hakasların dünya görüşü ve kült pratiğinde kartal her zaman önemli bir yer tutmuştur. Araştırmalarında, Hakaslar ile diğer Güney Sibirya Türklerinin manevi kültürlerini inceleyen Kozmin, “tüm canlılar gibi kuş da kült içinde yerini almak zorunda kaldı. Kuşkusuz, ilk yer kuş krallığının hâkimi olan kartala aittir” demiştir (Kozmin, 1916, s. 103). Hakas kültüründe, kuşların tamamen insanlara benzetildiği mitler de dikkat çekicidir. Bu, onların yaşam biçimlerinin ve örgütlenmelerinin mitolojik yansımasıdır (Propp, 2000, s. 15). Mitolojik bilinç, bir zamanlar toplumda var olan toplumsal yapıyı ve normatif ilişkileri “kuş dünyasına” aktarmıştır. Diğer taraftan, kuşlara insan gibi konuşma motifi yüklenmiştir hatta bazıları küfür edebilme yeteneğine sahip olmuştur. Mitlere yansıyan arkaik toplumsal ilişkileri araştıran Dyrenkova, Hakas ve Şorların dünya görüşlerinde, anlatılarında, “kendi sahiplerine fidye veren kuşlar”ın olduğunu da kaydetmiştir (Dyrenkova, 1940, s. 281). Efsaneler, acil sorunları çözmek için kuşların toplantılar veya konseyler düzenlediğini de kaydetmektedir. Bu toplantılardan birinde, kuşların kral seçimi sorunu gündeme gelmiştir ve bu seçim, en güçlü ve korkusuz kuş olarak kartalın üzerine düşmüştür. Hakasların dünya görüşündeki bu durumu şu dizeler ifade eder: “... Kimin pençeleri daha güçlü / Kanatlarda kim daha güçlü? / Bütün kuşlar sessiz / Korku hissi içinde / Ve tam anlaşmada / Kraliyet tahtına / Kuşlar tarafından seçildi / Güçlü Kartal.” (Kilçıkav, 1987, s. 11).

Folklorda kartalın kralla özdeşleşmesi, Türk kültüründe ve bunun içinde Hakas kültüründe tesadüfi değildir ve büyük ölçüde kuşun doğasındandır. Hiç şüphe yok ki kartallar (ve diğer yırtıcı kuşlar), uçuş hızları, çeviklikleri, ava saldırırken gösterdikleri güç ve cesaretleri, parlak güzellikleri vb. biyolojik özellikleri ile kuşlar arasında açıkça öne çıkarlar. Bu yönleriyle diğer memelilerin ve kuşların dünyasına karşıdır (Simakov, 1998, s. 22). Hakaslar, kartalı “alıp-kus” - “kahraman kuş” olarak adlandırırlar. Hemen hemen hepsinin büyük bir fiziği, uzun geniş kanatları, büyük bir gagası ve büyük pençeleri, kurbanlarının vücutlarını kolayca yırtar. Şternberg’e göre, bu yırtıcı tüylü kuşun muazzam gücü, ona pençelerinde büyük bir av taşıma yeteneği verir. Bu durum bir kişinin gözünde, onu, her şeye gücü yeten bir varlığın halesinde en büyük yırtıcılardan yapar. Hakasların onu kahraman kuş olarak adlandırmasının nedeni de muhtemelen budur (Şternberg, 1936, s. 112).

Bunlarla birlikte Hakas anlatılarında kartalın avcı niteliklerini vurgulayan ifadelere rastlamak mümkündür: “... Benekli şahin bölgenin etrafında uçu / Birçoğunun kırık omurgaları ve boyunları var / Altın-İrgek'i ezen kahraman / Aniden eşek çöktü ve cansız / Benekli şahin olduğu ortaya çıktı / Pençeleri olan kahramanın başı / Geniş omuzlarından çıkardı ... / ...Benekli şahin sesleri duydu / Geldi, düşmanı göğsüyle vurdu / Ve Hara-Hayısı omurgası / Bölündü ve tekrar gökyüzüne doğru hızlandı ...” (Sarığ-Çanır, 1991, s. 66).

Kartallar, neredeyse her zaman havada olmayı tercih eden ve nadiren yerde yürüyen kuşlardandır. Yuvalarını yüksek ağaçlara veya sarp kayalıklara kurarlar. Bu da dikkat çekici olmuştur. Kartallar “tek eşlidir” ve diğer kuşların aksine sürüler hâlinde toplanmazlar. Bu özelliklerinin yanında “yüce” bir yaşam tarzı ve diğer kuşlardan belirli derecede öne çıkan yapısı ile muhtemelen mitolojik dünya görüşünün en yüksek hiyerarşileri arasında sınıflandırılmasını sağlamıştır. Diğer taraftan, kartallar avlanırken, av aramak için olağanüstü bir vizyona güvenerek yerden yüksekte uçu eğilimindedir. Hakas inançlarında özel, dikkat çekici ve korkutucu bir kartal görünümünün, aynı zamanda onun diğer iyi yönlerinin karakteristik olarak toplumun üst sınıfı için teşbih görevi üstlenmesi de önemlidir. Örneğin, Beltir beyi Sotka hakkındaki bir türküde, onun görünüşü tarif edilirken şu benzetmeler yapılır: “Örün! Ona önden bak - yakışıklı / Ona arkadan bak - yakışıklı! / Kalabalığın ve halkın başı - Sotka! / Şahin gibi gözleri var! / Kaşları siyah!” (Katanov, 1907, s. 417). Bu bağlamda, Hakas folklorunu analiz eden Butanayev, Hakas Çayzanlarının (boy beylerinin) folklorda, görkemli bir fiziğe ve “şahin benzeri bir görünüme sahip” olarak tasvir edildiğini belirtir. Bu vesileyle, bu kuşun asaleti, kartal

³ Türk kültüründe “kara” kelimesi renk anlamına gelmekle birlikte, yaygın olarak büyüklük, yücelik, cesaret, güç, kuvvet anlamlarını da içermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Cemiloğlu, 1991, s. 24).

bakışı ve olağanüstü vizyonu, Hakas toplumunun üst sınıfına atfedilmiştir (Butanayev & Butanayeva, 2008, s. 70). Görüldüğü üzere yukarıda belirttiğimiz diğer Türk halklarında görülen, kartala ait sıfatların devlet büyüklerine veya boy beylerine atfedilmesi durumu Hakas toplumunda da kendine yer bulur.

Hakas kültüründe kartalın, diğer Türk halklarıyla benzer bir yönü de onun gökle ilişkilendirilmesi özelliğidir. Diğer taraftan Şamanizm inancı ve pratikleri yönüyle de Türk halklarıyla olan benzerliği kendini gösterir. Kartalı gözlemleyen insanoğlu, onun tüm kuşlardan daha yüksek ve daha uzun uçtuğunu fark etmiştir. Genel olarak kuş türünün bu özelliği dikkat çekse de gök dünyaya her zaman daha yakın olan kartal olmuştur. Bundan dolayı diğer Türk-Moğol halkları gibi Hakaslar da ona "göksel kuş" demeye başlamıştır (Potapov, 1983, s. 107). Kartalın gökle ilişkilendirilmesi meselesi Hakasların şaman geleneğine de yansımıştır ve kartalların figürleri her zaman şaman tefinin üst kısmına yapılmış ve gök küresi ile bağdaştırılmıştır (Katanov, 1889, s. 113). Hakas şaman mitolojisinde kartal, "hara-hus" şeklindeki doğal ismine ek olarak, "harlıh-hus" şeklinde kutsal bir isme de sahiptir ve Şamanların bu kuşun yardımıyla yukarı dünyayı dolaştıkları düşünülür (Katanov, 1889, s. 113; Butanaev, 1999, s. 181). Şaman elbiseleri ve eşyaları da kartal motifleri veya kartaldan bir parça taşımaları yönüyle Hakas kültüründe göze çarpan özelliklerdendir. Şaman elbiselerinin kartal tüyleriyle donatılması, şaman başlığının kartal kanadı, kartal kafası, kartal pençesi gibi unsurlarla bütünleştirilmesi, diğer tüm Türk halklarının kartal kültü ile ilgili inanışlarında olduğu gibi Hakas kültüründe de kendine yer edinmiştir.

Hakas Özerk Cumhuriyeti'nin Minusinsk şehrindeki İ.M. Martyanov adını taşıyan Minusinsk Bölge Yerel Kültür Müzesi'nde Hakas kültürüne ait eşyalar sergilenmektedir. Bu müzede şaman koleksiyonları adını taşıyan bir bölüm vardır ve bu bölümde şamanlara ait çok sayıda eşyalar ve şaman kostümleri sergilenir. Bu koleksiyon içerisindeki şamanların kullandığı eşyalar arasında şaman kostümü, başlığı, tefi, tef tokmağı gibi parçalar üzerinde kartala ait detaylar da açıkça görülmektedir ve bunlar tarafımızca da müşahade edilmiştir. Bir şaman kostümü üzerinde kartal kanatlarının bulunması, şaman başlığına kuş gagası ve kartal tüylerinin yerleştirilmesi, şamanın tef ve tokmağının üzerine kuş resimlerinin çizilmiş olması bu detaylar arasındadır. Aynı müzede bir Hakas şamanın kamlama pozisyonunda yapılmış mankeni sergilenmektedir.⁴ Bu manken özel kıyafetini (şaman kostümünü), çizmesini, şapkasını giymiş, eline tefini ve tokmağını almış bir şekildedir. Şaman kostümünün üzerinde omuzlarından dizlerine kadar uzanan büyük bir kartal kanadının olması dikkat çekicidir. Aynı zamanda tefinin üzerinde de kuş figürlerinin bulunması kayda değerdir.⁵

Hakas Özerk Cumhuriyeti'nde Hurtuyah Tas isminde bir açık hava müzesi vardır. Tarihi binlerce yıl öncesine gittiği bilinen Tas-İne (Taş Anne) anıtı bu müze içerisinde sergilenir. Bu anıtın Hakaslar tarafından kutsal kabul edilmesi ve bu yüzden ziyaret fenomenine konu olması sebebiyle bu müze Hakas kültüründe önemli yer edinmiştir. Bu müzeyle ilgili Arvas'ın Türkçe kaleme aldığı özetleyici bir çalışma da bulunmaktadır (Arvas, 2017, s. 57-64). Kutsal kabul edilen bu mekân çeşitli dilek ve isteklerin gerçekleşmesi, hastalıkların giderilmesi amacıyla Hakas Türkleri tarafından sıklıkla ziyaret edilir. Bu ziyaretlere konu olan meselelerin başında ise çocuk sahibi olamayan çiftlerin meramları gelmektedir. Çocuk dileğinde bulunmak isteyen çiftler ise buraya bir şamanla birlikte gelirler ve şaman klasik kamlama ritüelini gerçekleştirerek bu çiftlerin isteklerinin yerine gelmesinde aracı rol üstlenir. Elbette burada yapılan ritüel ve eylemler başka çalışmalar açısından oldukça değerli verilere sahiptir ancak bu çalışma açısından biz sadece kartal ile olan meseleye değineceğiz. Bu bakımdan ritüeli gerçekleştiren şamanın üzerindeki kostümde kartal tüyleri omuzdan aşağıya doğru sarkmaktaydı. Başlığında ise uçları yukarıya doğru dikey dizilmiş kartal tüyleri bulunuyordu. Aynı zamanda tefinde de kuş şekillerine yer verilmişti.⁶ Bu gözlemler de Hakas şamanlarının kartal ile olan ilişkilerinin bir örneğini ortaya koymuştur. Yapılan ritüel ile dileklerin ve isteklerin gerçekleştirilmesinde aracı rolünü üstlenen şaman şüphesiz ki yukarı dünyaya, kostümündeki ve tefindeki sembol olarak kullandığı kartal aracılığıyla gidiyordu.

⁴ Bu mankenin açıklamasında, "Paris'te 1900 yılında gerçekleştirilen Dünya Sergisi için özel olarak yapıldı" ifadesi yer almaktadır (İ.M. Martyanov Minusinsk Bölge Yerel Kültür Müzesi).

⁵ Bu bilgiler yazarın 2017 yılında Hakas Özerk Cumhuriyeti'nde bulunduğu sıralarda yaptığı müze ziyaretlerindeki gözlemlerine ve notlarına aittir (İ.M. Martyanov Minusinsk Bölge Yerel Kültür Müzesi).

⁶ Bu bilgiler yazarın Hakas Özerk Cumhuriyeti'nde bulunan Hurtuyah Tas Müzesi'ne 1-2.09.2017 tarihlerinde yaptığı ziyaretlerindeki gözlemlerine ve notlarına aittir (Hurtuyah Tas Müzesi).

Hakas kültüründe şamanların farklı kategorilere ayrıldığı ve bu şamanların da her birinin kartalla olan ilişkilerinin farklı olduğu kaynaklarda yer almaktadır. Bunların içerisinde büyük şamanlar olarak kabul edilenlere Pugdurlar denmiştir. Onların dokuz davulu, metal oklarla ve kartal kanatlarıyla donatılmış özel kostümleri, güçlü ruhlardan oluşan büyük orduları olduğuna inanılır. Bunlar tag tayıg ritüelini gerçekleştirmekte, kısır kadınları tedavi etmekte, sürülerdeki ölümcül vakalara neden olan salgın hastaları önlemektedirler (Arvas, 2014, s. 41). Halk tarafından Hakas şamanları, olağanüstü güçleri olan; ruhlarca seçilen; ruhlarla temasa geçen; yukarı, orta, yeraltı dünyalarında ruhlar ile insanlar arasında aracılık yapan; ruhlarla bağlantı kurmak için davul, tokmak, çingirak, zil vb. enstrümanlar kullanarak ekstaza geçen; hastalıkları iyileştiren; ruhları öteki dünyaya uğurlayan; kaybolan eşyaları bulan fonksiyonlara sahip kişiler olarak düşünülmüştür. Bu şamanlar arasında bir de "çeeek ham" denilen sınıf vardır. Bunlar kötü ve güçlü şamanlar olarak bilinir ve kamlama sırasındaki yolculuklarında zayıf şamanların ruhlarını yediğine inanılır. Hakasların inancına göre bunlar aynı zamanda insanın, özellikle de çocukların canı olan "kut"u almaktadır. Çeeek hamlara kara şaman da denmektedir. Onların davuluna hara tüür (kara davul) denir. Rivayete göre; çeeek hamlar kartala dönüşebilmektedirler. Bir rivayete göre; çeeek hamlardan olan bir Hakas şamanının kartala dönüştüğünü izleyen bir Şor şamanı da onu takip ederek kartala dönüşmüştür ancak Hakas avcıları onu vurarak öldürmüştür (Arvas, 2014, s. 45-46).

Kartal kültü ile ilgili inanışları Hakas Türklerinin geleneksel avlanma ritüellerinde de görmek mümkündür. Avcıların av sırasında iyi şans getirdiğine inandıkları fetişleri vardır. Kayıtlarda bunlar hakkında, bazılarının hastalıklara karşı yardım ettiğine, bazılarının hayvanları koruduğuna, bazılarının da avlanma veya balıkçılıkta iyi şans getirdiklerine inanılmıştır. Avcıları himaye ettiğine inanılan fetişe Hakas halk kültüründe "tubenge tos" ismi verilmiştir. Bu fetiş kırmızı bir kumaş parçasıyla kaplıydı. Üzerine yedi tane kırmızı veya beyaz boncuk ve bir kartalın kanatlarından yedi tüy dizilirdi. Bazen kartal tüyleri, ucu aşağıya gelecek şekilde kırmızı kumaşla fetiş üzerine tutturuluyordu. Ormana gitmeden önce bunlara ikramlarda bulunulur ve önüne de av malzemeleri serilirdi. Bununla birlikte Hakas avcılarının av sırasında şans getirmesi için uyguladıkları başka bir yöntem daha vardı ki, bu da yine kartal familyasından yırtıcı kuşlar sayesinde gerçekleşiyordu. Avcılar, yırtıcı kuşun gagasını muska olarak üzerlerine takarlar ve avdan önce "kuş boş kalmayacak, avı yakalayacak" derlerdi. Yani kartal cinsinden bir kuşun sağlayacağı yardım ile avın başarılı geçeceğine inanırlardı (Kırjinakov, <https://cyberleninka.ru/article/n/traditsionnyy-promyslovyy-kult-u-hakasov>).

Hakaslar, kartalın "göksel" yaşamının, güneşle de bağlantılı olduğunu düşünüyorlardı. Göksel bedene uçabildiğine, bakabildiğine ve hatta onunla birleşebildiğine inanılıyordu. Şternberg, "uçmanın eşsiz gücü, onu erişilmez bir yüksekliğe, ta gökyüzüne iter, gözlerindeki korkunç ateş, insanlara onun güneşle olan bağlantısını anlatır" diye kaydetmiştir (Şternberg, 1936, s. 112). Hakas mitolojisinde, bir kartalın bilgeliği sayesinde güneşin kurtarıldığı bir komplotdan da bahsedilir. Kahramanlık efsanesi "Sarıg-Chanıvar"da da kartalla ilgili olarak "güneş ışını" sıfatı kullanılır (Kozmin, 1916, s. 104).

Hakasların geleneksel kültüründe, yaşam, ışık ve sıcaklık veren ve doğurganlığın bir sembolü olan güneş, insan yaşam döngüsü ayınlarında, aile ritüellerinde önemli bir yer işgal eder. Hakaslarda düğün ritüellerinde, Güneş ve Ay'a saygıda bulunmak gibi zorunlu bir unsur vardır (Butanayev, 2004, s. 116). Cenazenin defnedilmesinden önce, "güneşe veda" için tabutun kapağı da son defa açılırdı. Güneşin hayati işlevleri de genellikle Umay imajıyla ilişkilendirilir. Umay'ın sembollerinden biri de hayat veren güneş ışığıyla ilgili olan tinsel ipliklerdi (altın, gümüş, beyaz, yeşil). Umay'ın saçının sembolleri de bu ipliklerdir (Burnakov, 2006, s. 23). Hakaslarda ve bir bütün olarak Güney Sibirya Türklerinin geleneğinde Umay, doğrudan bir kuş imajıyla da ilişkilidir. Bu dünya ağacının sakini olan kuş, kartalların en büyüğü, en iyi alamet, en soylu ve en cömert kuş olarak tasvir edilmiştir.

Hakasların inançlarında ve folklorunda, kartalın yanı sıra, kartal benzeri bir karakter olan Han-Kireti-hus (Han-Kirede) da yaygın olarak temsil edilir (Troyakov, 1991, s. 316). Bu, efsanevi mutluluk kuşu, anka kuşu veya Garuda ile de ilişkilendirilir. Sagalayev'e göre, yılanların düşmanı olan efsanevi kuşun adı, Lamaizm mitolojisinde tüm dünyayı sembolize edebilen Hint Garuda'ya kadar uzanır. Bu kuşun, başı gökyüzüydü, gözleri güneşti, kanatları rüzgârdı (Sagalayev, 1984, s. 64). Hakas versiyonunda, kutsal kuş Han-Kireti-hus, altın tüyleri, bakır gagaları ve çelik pençeleri olan iki başlı bir kartal olarak temsil edilir. Folklorunda, bu kuşların bir çifti (erkek ve dişi) sıklıkla görülür. Genellikle kahramanlar için binici kuşlar olarak hizmet ederler (Butanaev & Butanaeva, 2008, s. 34). Ayrıca,

Hakasların kahramanlık destanında, kahramanın düşmanlarla mücadelesine sıklıkla katılan Han-Kireti-hus, koruyucu olarak da ortaya çıkar (Troyakov, 1991, s. 316). Sagalaev, buradaki Garuda kuşunun görüntüsünü, Güney Sibirya halkları arasında yaygın olan Şamani kartal kültü üzerine dış etkenlerle gelen geç bir katman olarak değerlendirir (Sagalayev, 1984, s. 64). Her ne kadar Sibirya Türk halkları dış etkilere maruz kalsa da Garuda kuşunu eski kartal motifleriyle sentezlemişlerdir. Bu kuş ismi altında dahi kartal kültlerini yaşatmaya devam etmişlerdir ve hala geçmişten günümüze Hakas Türkleri arasında kartal kültü yaşamaya devam etmektedir.

SONUÇ

Kartal, Türk kültür dairesinde ve inanç sisteminde oldukça önemli bir kült olarak kabul görmüştür. Türk coğrafyasının farklı bölgelerinde kartal ile ilgili genel anlamda benzer inanış ve pratikler görülmüş ve bu uygulamalar ile dünya görüşü değişen zamana ve bazen de göç edilen yeni coğrafyalara rağmen varlığını devam ettirmiş ve eski dönemlerden beri Türk halklarının kültü olarak kalmıştır. Hakaslar da Türk halklarından birisi olarak kartal kültü ile ilgili inanış ve pratiklere kültürel hayatlarında oldukça geniş yer vermişlerdir. Hakasların dünya görüşünde kartalın önemli bir yere sahip olduğunu, kökleri eski zamanlara dayanan bu kültürün geçmişten günümüze Hakaslar tarafından hâlâ yaşatıldığı söylenebilir. Tarihte toplumlar arasında cesaret, asalet, çevik davranışlar, güç, kuvvet gibi özellikler her zaman hayranlık uyandırmıştır. İşte bu durum kartalın kendisine de hayranlıkla bakılmasına ve onun çevresinde bir kült oluşmasına sebep olmuştur. Kartalın olağanüstü biyolojik özellikleri, insanların mitlerinde ve ritüel uygulamalarında bir tür canlı yansıma bulmuştur. Mitolojik bilinçte kartal, kutsal özelliklere sahip bir varlık olarak, kuşlar dünyasının en yüksek hiyerarşisinde yer almıştır. Kartal imajı, gökyüzü, güneş, şaman inanışı ve kültürleriyle de ayrılmaz bir bütün olarak ve sıkı bir şekilde bağlantılı olarak yaşamış ve yaşamaya devam etmektedir. Eski çağlarda özellikle gökyüzü ve göksel olaylar insanlar için kutsal, ilahi mekân, insanüstü varlık ve hadiselerin kaynağı olarak görülmüştür. Göğün semalarına yükselmek ve gök katlarında uçarak dolaşmak insanoğlu için erişilmez bir özellik idi. İnsanlar kendisinde olmayan bu, gökyüzü katlarında uçarak dolaşma yeteneğine ve özelliğine saygı, korku ve merakla bakmışlar, bu özelliklere sahip en yüksekte uçan, en büyük ve müthiş avcı olan kartal ile bağ kurmaya çalışmışlardır. Çalışmada gördüğümüz üzere kartal ile bağ kurma veya kartala ait özelliklerin insana aktarılma çabası, onun herhangi bir parçasının veya uzvunun kullanılarak birtakım pratiklere ve uygulamalara konu olmasına sebep olmuştur. Örneğin Hakas şamanlarının kostümlerine ve başlıklarına kartalın tüyünün, kanatlarının, pençelerinin, gagasının, kafasının asılması veya yerleştirilmesi, şamanların tef ve tokmaklarına kartal veya yırtıcı kuşların tasvirlerinin çizilmesi, şamanların kartala ait o erişilmez özellikleri kendilerinde sembolik olarak toplamaya çalışmalarının bir ürünüdür. Hakas şamanları tarafından kartala ait uzuv ve parçaların doğrudan kullanılması veya kartal motiflerine eşyalarında yer verilmesi meselesi hem Hakas Türklerine ait kültürel eşyaların sergilendiği müzelerde hem de günümüz Hakas şamanlarının doğrudan kendi üzerlerindeki eşyalarda ve yaptıkları pratiklerde görülmüştür. Çalışmanın sonucunda vardığımız benzer bir çıkarımı devlet büyükleri ve kahraman kişiliğe sahip insanlar açısından da dile getirmek mümkündür. Bazen saygı bazen de korku ile yaklaşılan hükümdarlar ve kahramanlar, sıradan halk nezdinden daha üst kademedeki görüldükleri için kartala ait üstün özellikler sembolik olarak onlar için de kullanılmıştır. Bu mesele Hakas Türklerinin Beltir beyi Sotka hakkında söyledikleri bir türküde kendini göstermiştir. Diğer taraftan kartalın kendisi de doğrudan kahraman olarak sıfatlandırılmıştır ki, biz bunu Hakasların kartalı "alıp-kus" - "kahraman kuş" olarak adlandırması örneğinde görebiliyoruz. Türk kültüründe göğün kutsal kabul edilmesi ve tanrı mekânı sayılması sebebiyle göğün katlarında dolaşan kartala kutsal ve tanrı elçisi olarak da bakılmıştır. Hakas Türklerinin bu yaklaşımını veya dünya görüşünü destanlarda, efsanelerde, anlatılarda, mitlerde konu edindikleri görülmektedir. Zira Hakas Türklerinin kartala "göksel kuş" ifadesini kullanmaları da bu meselenin bir yansımasıdır. Ayrıca diğer Türk halklarının da bu inanışı edebi eserlerine, köken ve yaratılış mitlerine konu edindikleri görülebilmektedir. Gerek Hakas Türklerinde gerekse diğer Türk halklarında bu inanış ve uygulamaların izlerini görmek mümkündür.

KAYNAKÇA

Aça, M. (2017). Türk mitolojisinde kartal. İçinde F. A. Turan ve M. Ozan (Eds.), *Türk Mitolojisine Giriş* (ss. 229-238). Ankara: Gazi Kitabevi.

- Alyılmaz, C. (2016). *"Gobu"stan'ın gizemi (Kıpçaklar"a giden yol)*. Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları.
- Armutak, A. (2004). Doğu ve batı mitolojilerinde hayvan motifi II. sürüngenler, balıklar, kanatlılar ve mitolojik hayvanlar. *İstanbul Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi*, 30(2), 143-157.
- Arvas, A. (2014). Hakas "Şamanizm"i (Dünya görüşü) üzerine yapılan çalışmalar-II. *Gazi Türkiyat*, Sayı 15, 33-51.
- Arvas, A. (2017). Müzeler ve Şamanizm: "Hurtuyah-Tas açık hava müzesi" örneği. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(14), 57-64.
- Burkanov, V.A. (2006). *Duhi Srednego Mira v traditsionnım mirovozzrenii hakasov*. novosibirsk: Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü Yayınları.
- Butanayev, V. Ya. (1999). *Hakassko-Russkiy İstoriko-Etnografiçeskiy Slovar*. Abakan: Hakas Devlet Üniversitesi Yayınları.
- Butanayev, V. Ya. (2004). *Stepniye Zakonı Hongoraya*. Abakan: Hakas Devlet Üniversitesi Yayınları.
- Butanayev, V. Ya. & Butanayeva, İ. İ. (2008). *Mir Hongorskogo (Hakasskogo) Folkloru*. Abakan: Hakas Devlet Üniversitesi Yayınları.
- Cemiloğlu, İ. (1991). Dilimizdeki kara kelimesi hakkında. *Milli Folklor*, 3(12), 22-26.
- Çoruhlu, Y (2002). *Türk Mitolojisinin ana hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Çoruhlu, Y. (2014). *Türk sanatında hayvan sembolizmi I*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Drenkova, N. P. (1940). *Şorskiy folklor*. Moskova-Leningrad: SSCB Bilimler Akademisi Yayınları.
- Duranlı, M. (2018). Saha Türklerinin inanç sisteminde kartal. *Ege Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 1-11.
- Durmuş, İ. (2007). Bilge Kağan- Köl Tigin anıtlıklarının kalıntı-buluntuları ve Türk kültür tarihi açısından değerlendirilmesi. *38. ICANAS*, cilt.3, Ankara, 1191-1215.
- Eliade, M. (1999). *Şamanizm*, (Çev.: İsmet Birkan). Ankara: İmge Kitapevi Yayınları.
- Esin, E. (2001). *Türk kozmolojisine giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Esin, E. (2004). *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk sanatında ikonografik motifler*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Gökarp, Z. (1976). *Türk medeniyeti tarihi*. İstanbul: Güneş Matbaacılık.
- Gömeç, S. (1998). Şamanizm ve eski Türk dini. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 4, 38-52.
- Günay, Ü. & Güngör, H. (2015). *Türklerin dini tarihi*. Kayseri: Berikan Yayınları.
- Güngör, H. (2016). *Türk Bodun bilimi araştırmaları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Güngör, H. (2020). *Türk din etnolojisi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Harva, U. (2015). *Altay Panteonu mitler, ritüeller, inançlar ve tanrılar*, (Çev. Ömer Suveren). İstanbul: Ofset Yayın Matbaacılık.
- Katanov, N. F. (1889). Şamanskiy Buben i Ego Znaçeniye. *Yeniseyskiye Yeparhialniye Vedemosti*, 6, 112-114.
- Katanov, N. F. (1893). *Pisma N. F. Katanova iz Sibiri i Vostoçnogo Turkestana*. San-Petersburg: Bilimler Akademisi.

- Katanov, N. F. (1907). *Obraztsı Narodnoy literaturı Turkskih Plemen IX*. San-Petersburg: Bilimler Akademisi.
- Kırjinakov, A.A. "Traditsionnyy Promyslovyi Kult u Hakasov", <https://cyberleninka.ru/article/n/traditsionnyy-promyslovyi-kult-u-hakasov>, (Erişim Tarihi: 29.01.2024).
- Koca, S.K. (2012). *Türk kültüründe sembollerin dili*, Sakarya Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Kozmin, N. N. (1916). "Çern": Priroda i Çelovek Gornoy Taygi. *Sibirskiye Zapiski*, 3, 95-106.
- Kumru, C. (2017). Eski Türk kültüründe kartal simgesi. Antalya: I. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu, 401-418.
- Ögel, B. (1984). *İslamiyetten önce Türk kültür tarihi Orta Asya kaynak ve buluntularına göre*. Ankara: TTK Basımevi.
- Ögel, B. (2014a). *Türk mitolojisi I*. Ankara: TTK Basımevi.
- Ögel, B. (2014b). *Türk mitolojisi II*. Ankara: TTK Basımevi.
- Öney, G. (1992). *Anadolu Selçuklu mimari süslemesi ve el sanatları*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Öney, G. (2014). Büyük Selçuklu sanatında resim programı ve gelişen figür üslubu. *Sanat Tarihi Dergisi*, 13(1), 61-82.
- Özkartal, M. (2012). Türk destanlarında hayvan sembolizmine genel bir bakış (Dede Korkut Kitabı'ndan Örnekler). *Milli Folklor*, 24(94), 58-71.
- Potapov, L. P. (1983). Mifi Altaye-Sayanskikh Narodov Kak İstoričeskiy İstočnik. *Voprosı Arheologii i Etnografii Gornogo Altaya*. Gorno-Altaysk.
- Propp, V. Ya. (2000). *İstoričeskiye Kornı Volşepnoy Skazki*. Moskova: Labirint Yayınları.
- Roux, J.P. (1994). *Türklerin ve Moğolların eski dini*, (Çev. Aykut Kazancıgil). Ankara: İşaret Yayınları.
- Sagalayev, A. M. (1984). *Mifologiya i Verovaniya Altaytsev. Tsentralnoaziatskiye Vliyaniya*. Novosibirsk: Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü Yayınları.
- Sarıg-Çanibar. (1991). *Sibirskiye Skazaniya*. Moskova.
- Sever, M. (1999). Türk Mitolojisinde kuşlar. *Milli Folklor*, 11(42), 83-88.
- Simakov, G. N. (1998). *Sokolınaya Ohota i Kult Xişnih Ptits v Sredney Azii (Ritualnyı i Praktičeskiy Aspekti)*. San-Petersburg: Petersburg Şarkiyat Çalışmaları Yayınları.
- Sönmez, K. & Avcı Yılmaz, H. (2019). Çift başlı kartal motifinin Türk sanatındaki yeri ve çağdaş giysi tasarımlarına yansımaları. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 12(28), 1151-1167.
- Şternberg, L. Ya. (1936). *Pervobitnaya Religiya v Svete Etnografii (İssledovaniya, Stati, Lektsii)*. Leningrad: SSCB Merkez Yürütme Komitesi Kuzey Halkları Enstitüsü P. G. Smidovich Yayınevi.
- Sümer, F. (1972). *Oğuzlar (Türkmenler) tarihleri – Boy teşkilatı – Destanları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Taçeyeva, T. G. (1984). Hus Azıraan Altın Hus. *Ah Tashıl*, 32, 110-128.
- Toraman, A. (2002). Altaylı ressam Çoros-Gurkin'in eserlerinde Altay Şamanizmi. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(8), 679-696. Doi: 10.53718/gttad.1036292
- Troyakov, P. A. (1991). *Geroičeskiy Epos Hakasov i Problemy İzučeniya*. Abakan: Hakas Devlet Üniversitesi Yayınları.